

MARKO JUNKKARINEN

Maailmankuva- tutkimus historian "aputieteenä"

Maailmankuvan käsitettä käytetään laajasti sekä arkikielessä että tieteellisissä esityksissä. Historia ei muodosta tässä suhteessa poikkeusta. Usein käsitteen tarkempi määrittely tai sen tarjoamat metodiset mahdollisuudet jäävät vähemmälle pohdinnalle. Marko Junkkarinen esittelee maailmankuva-tutkimuksen mahdollisuuksia historiatieteen näkökulmasta.

■ Markku Hyrkkänen käsittelee laajasti vuonna 2002 ilmestyneessä kirjassaan *Aatehistorian mieli* mentaliteetin ja maailmankuvan merkitystä historiantutkimuksessa. Yhdyn hänen käsitykseensä siitä, että mentaliteettihistorialle ja historialliselle maailmankuvatutkimukselle ei ole löydettävissä yksiselitteisiä määritelmiä; jokaisen tutkijan on itse formuloitava ne tutkimusteeman ja –ongelman mukaan. Vaikka kiistattomia käsitteenmäärittelyjä onkin harvoin löydettävissä, ei se anna tutkijalle oikeutta sivuuttaa aiheesta käytyä käsitehistoriallista ja -teoreettista keskustelua. Keskeisten käsitteiden määrittely ei voi olla pelkästään tutkijan omista lähtökohdista ja tutkimustehtävästä riippuvainen. Vuoropuhelu maailmankuvatutkimuskentän kanssa tieteenalasta riippumatta tarjoaa tutkijalle hyvät lähtökohdat oman näkökulman modifointiin ja perusteluihin. Lisäksi kun maailmankuva-käsitteen laajuus ja sisältö vaihtelee tieteenaloittain ja tieteiden sisälläkin huomattavasti.

Hyrkkänen keskittää mielenkiintonsa maailmankuvan ja mentaliteetin väliseen suhteeseen lähinnä funktionalistiselta kannalta. Hän myöntääkin avoimesti, ettei tässä yhteydessä ryhdy etsimään mitään maailmankuvan kiistatonta määritelmää, vaan tukeutuu lähinnä Juha Mannisen määritte-

lyyn. Maailmankuvatutkimusta tekeväälle käsitteen historia, kansainväliset poikkeusteelliset määrittelyt ja niiden soveltaminen omassa tutkimuksessa saattavat avata mahdollisuuksia tuoreisiin oivalluksiin, jotka eivät ole pelkällä kotimaisella ja historiatieteeseen nojaavalla keskustelulla saavutettavissa.

Suurin osa maailmankuvatutkimuksen traditiosta nojaa muihin oppialoihin kuin historiaan, kuten esimerkiksi kulttuuriantropologiaan, psykologiaan, kasvatustieteen, sosiologiaan, filosofiaan ja kirjallisuustieteeseen. Jos tutkii maailmankuvaa, on tiedettävä mitä se käsitteenä pitää sisällään ja miten sitä on määritelty. Tutkijan on ymmärrettävä peruskäsitteidensä historiallisuus ja kiistanalaisuus, kuten vastikään ilmestyneessä *Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistorian* johdannossakin todetaan.¹

Monet tieteenalat käyttävät maailmankuva-käsitettä varsin vapaasti ja useimmiten tarkemmin määrittelemättä mitä sillä tarkoitetaan. Esittelen lyhyesti, miten olen hyödyntänyt maailmankuva-käsitettä omassa 1700-luvun Yhdysvaltain aatehistoriaa käsittelevässä tutkimuksessani. Samalla tuon esiin eri tieteenalojen maailmankuva -termin käsittelytapoja lähinnä kansainvälisen tutkimuksen kautta.² Ekskursioon tavoitteena on osoittaa kuinka tärkeä osa maailmankuvatutkimuksella on inhimillisen kulttuurin ymmärtämisen kokonaisuudessa. Tarkoituksenani ei ole lisätä maailmankuvatutkimusta tekevien tutkijoiden ahdistusta määritelmien moninaisuudella ja ristiriitaisuuksilla, vaan tarjota aineksia ”oman” määritelmän löytämiselle. Ei ole olemassa yhtä, tyhjennettävää maailmankuvan määritelmää, jota voisi soveltaa yleispätevästi tieteenalasta ja tutkimusasetelmasta riippumatta.³

1. Matti Hyvärinen et al. (toim.) (2003) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, Tampere: Vastapaino, 10.

2. Laajempaan maailmankuvatutkimukseen liittyvään tutkimusperinteeseen, erityisesti käsitteellisestä näkökulmasta, voi esimerkiksi tutustua osoitteessa http://www.dbu.edu/naugle/pdf/worldview_bibliography.pdf

3. Luonnontieteellisen maailmankuvan, jossa lähtökohdiana on perinteisesti vain tieteellisin menetelmin hankitun tiedon luotettavuus, käsittelemisen olen tässä yhteydessä tietoisesti jättänyt pois.

”Maailmankuvan esihistoria” – saksalaiset romantikot ja filosofit

Mielestäni maailmankuvatutkimuksen peruslähtökohta on selvittää itselleen ja valita tutkimustradition kautta sellainen maailmankuvan määritelmä, joka parhaiten tukee omaa tutkimusasetelmaa. Vaikka kyseessä olisikin historiatieteellinen tutkimus, on itsestään selvää ettei määritelmien perustaksi riitä pelkästään yhden tieteenalan tutkimusperinteen hallitseminen. Käsitteen historian tuntemuksestakin voi olla paljon hyötyä.

Maailmankuva (*Weltanschauungen*) -käsite on peräisin saksalaisesta kirjallisuudesta romantiikan aikakaudella.⁴ Ensimmäisenä käyttäjänä pidetään Immanuel Kantia (1724–1804) vuonna 1790 teoksessaan Arvostelmakyvyn kritiikki (*Kritik der Urteils-kraft*), jossa maailmankuva käsitettiin lähinnä maailman tutkiskeluksi ja pohdiskeluksi aistihavaintoja hyväksi käyttäen. 1800-luvun alussa saksalaisen romantiikan edustajat kuten Johan G. Fichte (1762–1814) ja Friedrich Schelling (1775–1854) käyttivät myös maailmankuva-käsitettä; ensin mainittu pitkälti samassa merkityksessä kuin Kant, mutta jälkimmäinen paljon teoreettisemmassa merkityksessä. Schellingille maailmankuva oli tietoinen apuväline ymmärtää ja tulkita ympäröivää universumia ja olioita. Martin Heidegger (1889–1976) onkin myöhemmin todennut, että Schellingin käyttämässä merkityksessä kuvaavampi termi olisi maailmaperspektiivi tai maailmanperspektiivi.⁵ Keskeistä oli kuitenkin käsitteen merkityksen muuttuminen aistihavaintojen tasolta tiedollisen pohdinnan tasolle 1800-luvun loppuun mennessä. Samalla käsitettä alettiin pohtia myös germaanisen tiedemaailman ulkopuolella.⁶

Romantikkojen ohella maailmankuvan määrittelyyn osallistuivat saksalaisen filosofian edustajat G. W. F. Hegelistä (1770–1831) Friedrich Nietzscheen (1844–1900). Hegelille maailmankuvalla oli tärkeä sija hänen historianfilosofisessa kokonaisnäemyksessään. Yksinkertaisten maailmankuvat, sekä yksilölliset että kansalliset, olivat Hegelille maailmanhengen ilmentymiä historian dialektiikassa. Saksalaisen kielialueen

ulkopuolella ensimmäisiä maailmankuvasta tai paremminkin elämäncuvasta kiinnostuneita filosofeja oli Sören Kierkegard (1813–55), joka näki maailmankuvan elämän tarkoituksen ja merkityksen ymmärtämisen välineenä. Saksalaisessa tieteellisessä keskustelussa 1800-luvun lopulla muodostui uusi aatteellinen suunta, elämänfilosofia (*lebensphilosophie*), joka syvensi maailmankuvakeskustelua. Yksi tunnetuimmista koulukunnan edustajista oli Wilhelm Dilthey (1833–1911). Modernin hermeneutiikan perustajaksi luonnehdittu saksalainen filosofi oli myös ensimmäinen tutkija, joka teoretisoi *Weltanschauungen*-termiä modernissa merkityksessä. Yksinkertaisuudessaan hän määritteli maailmankuvan seuraavasti: se oli yksilön reaktio siihen millainen maailma pitäisi olla tai millaiseksi sen pitäisi tulla – eräänlainen tosiasioiden, arvojen ja päämäärien synteesi.⁷ Jokaisella yksilöllä on

4. Maailmankuvan rinnastamista *Weltanschauungen*-käsitteeseen voi jossain mielessä pitää ongelmallisena, sillä tutkijat pitävät sitä enemmänkin maailmankatsomuksen synonyymina. Ks. esim. Pauli Annala (1998) 'Ihme – köyhän miehen lottovoitto', *Teologinen aikakauskirja*, no. 8, 491–492. *Weltbild* tai *Weltauffassung* ovat esim. Von Wrightin (1997) käyttämiä käännöksiä maailmankuvulle. Kuitenkin englanninkielinen *world view* -termi käännetään usein joko maailmankuvaksi tai -katsomukseksi. Mielestäni maailmankuva käsitteen merkitys on laajempi ja siihen voi sisällyttää mm. maailmankatsomuksen ja ideologian. Maailmankuva on yksilötasolla mielekkäämpi, sillä se on jokaisella, kun taas muut edellä mainitut vaativat aktiivista merkityksellistämistä.

5. Martin Heidegger (1982, c1927) *The Basic Problems of Phenomenology*, Indiana University Press, 4–5. Myös Hegel, Ranke ja Schleiermacher käyttivät maailmankuva-käsitettä pienemässä määrin. Ks. Karl-Siegbert Rehberg, (1999) "'W" und Menschenbilder- zur Verfallsgeschichte eines Begriffes', teoksessa Johannes Rohbeck (toim.) *Philosophie und Weltanschauungen*, Dresden: Thelem, Univ.Verl., 67. Hanna Barbara Gerl-Falkovitz (1999) 'Weltanschauung, Romano Guardinis Konzeption', teoksessa Johannes Rohbeck (toim.) *Philosophie und Weltanschauungen*, Dresden: Thelem, Univ.Verl., 103. Martin Heidegger (1985, c1936) *Schelling's Treatise on the Essence of Human Freedom*, Athens: Ohio University Press, 17–18 & Rüdiger Zill (1999) 'Gebrochene Strahlen, zersplitterte Spiegel. Zur Partikularisierung der Weltbetrachtung', teoksessa Johannes Rohbeck (toim.) *Philosophie und Weltanschauungen*, Dresden: Thelem, Univ.Verl., 185–190.

6. David K. Naugle (2002) *Worldview. The history of the concept*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 61, 64.

7. Hajo Holborn (1968) 'The History of Ideas', *The American Historical Review*, vol. 73, no. 3, 688.

toisin sanoen kokonaisvaltainen tulkintatai merkitysrakenne elämästä ja sen suhteesta ympäröivään maailmaan.⁸ Diltheyn mukaan maailmankuva muuttuu kulttuurien, ajanjaksojen, ilmaston rodun, kansallisuuden ja valtiollisen kehityksen mukaan. Maailmankuva oli Diltheylle siis historian tuottama konstruktio.⁹ Ajatuksen pääpiirteissään jakoi myös Friedrich Nietzsche, joka piti maantieteellistä sijaintia ja historiallista kontekstia tärkeimpinä maailmankuvan muokkaajina.¹⁰

Fenomenologia ja eksistenssi-filosofia maailmankuvan rakentajina

Tultaessa 1900-luvulle keskustelu maailmankuvateemasta kiihtyi. Edmund Husserl (1859–1938), fenomenologian perustajaksi luonnehdittu, jatkoi pitkälti oppi-isänsä Diltheyn ideologista perintöä, mutta toi oman lisänsä maailmankuvan määrittelyyn. Husserlin mukaan maailmankuva on aikakausi- ja miljöösidonannainen, jatkuvasti muuttuva. Taide, uskonto ja yhteiskunta ovat kokonaisuuksia, joiden kautta vallitsevaa maailmankuvaa voidaan hahmottaa. Maailmankuvan henkilökohtaisuus ja yksilöllisyys ovat hänen teoriansa peruslähtökohtia.¹¹

Saksassa 1920-luvulla vaikuttanut filosofinen suuntaus, eksistenssifilosofia, ryhtyi pohtimaan ihmisen olemisen problematiikkaa. Maailmankuvalla oli siinä keskeinen osansa. Koulukunnan edustajat Karl Jaspers (1883–1969) ja Martin Heidegger (1889–1976) pohtivat myös maailmankuvaa. Jaspersille maailmankuva ilmeni ytimekkäästi maailman ymmärtämisen kuvana ja asenteiden kombinaationa, joka on jatkuvassa liikkeessä ja muutoksessa. Heidegger on teoksessaan *Die Grundprobleme der Phänomenologie* on käsitellyt maailmankuvan suhdetta filosofiaan. Hänen mukaansa filosofialla on merkittävä rooli maailmankuvan välitysprosessissa. Heidegger liittyy maailmankuvan ja maailmassa olevan ihmissubjektin, *Daseinin*, toisiinsa. Maailmankuva kuuluu jokaiseen *Daseiniin* ja määrittäyty aivan kuin *Dasein* itse historiallisessa kontekstissa.¹² Tästä näkökulmasta maailmankuva on yksinkertaisesti ihmisen filosofinen

ajattelu ja kokonaisvaltainen käsitys elämästä. Maailmankuva on kuin työkalu, joka auttaa ihmistä ymmärtämään paikkansa maailmassa. Se voi pohjautua esimerkiksi pohjautuen taikauskoon tai tieteelliseen tietoon, mutta silti sitä voidaan kutsua maailmankuvaksi.¹³ Heidegger on samaa mieltä edeltäjiensä kanssa ympäristön keskeisestä roolista maailmankuvan muodostajana.¹⁴ Saksalaisessa historian tutkimuksen traditiossa käsitehistorialla onkin ollut keskeinen rooli. Maailmankuvan filologista alkuperää ja määrittelyä on tutkittu 1900-luvun alusta näihin päiviin saakka.¹⁵

Amerikkalaisen antropologian esiinmarssi

Amerikkalaisessa antropologian tutkimusperinteessä maailmankuvan määrittelyä on harrastettu 1950-luvulta lähtien. Robert Red-

Michael Ermath (1981, c1978) *Wilhelm Dilthey: The Critique of Historical Reason*, Chicago: University of Chicago Press, 325.

8. Ermath (1981) 119.

9. Wilhelm Dilthey (1976) 'The Types of World-view and their Development in the Metaphysical Systems', teoksessa H.P. Rickman (toim.) *Wilhelm Dilthey. Selected Writing.*, Cambridge: Cambridge University Press, 139. Gerhard Schönrich (1999) 'Weltanschauung als faule Vernunft', teoksessa Johannes Rohbeck (toim.) *Philosophie und Weltanschauung*. Dresden: Thelem, Univ.-Verl., 41. Ermath (1981) 324–326. Kaikesta huolimatta hän ei väittänyt, että maailmankuvan muodostuminen on riippuvainen pelkästään ajasta ja olosuhteista; yksilön persoonallisuus on myös vaikuttamassa. Ks. Ermath (1981) 326. Dilthey näki, että oli olemassa kolmenlaisia maailmankuvia: naturalistisia, subjektiivisen idealistisia ja objektiivisen idealistisia. Ks. myös Peter L. Berger & Thomas Luckmann (1994, c1966) *The Social Construction of Reality*, Helsinki: Like. p.17. Diltheyn ideoista verrattuna Max Planckin Welt-bildiin, ks. Herbert W. Gernand & W. Jay Reedy (1986) 'Planck, Kuhn and Scientific Revolutions', *Journal of the History of Ideas*, vol.47, no.3, 472–473.

10. Naugle (2002) 101.

11. Edmund Husserl (1981) 'Philosophy as Rigorous Science', teoksessa Peter McCormick & Frederick A. Elliston (toim.) *Husserl. Shorter Works*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 186, 190–191, 195.

12. Heidegger (1982, c1927), 3–4, 7–10. Heidegger on samaa mieltä Diltheyn kanssa siitä, että maailmankuva aivan kuin *Dasein* määrittäytyy pääosin ympäristötekijöistä.

13. Richard Rorty (1992) 'Heidegger, Contingency, and Pragmatism,' teoksessa Hubert Dreyfus & Harrison Hall (toim.) *Heidegger: A Critical Reader.* Cambridge: Blackwell Publishers, 219. Schönrich (1999) 37.

14. Naugle (2002) 159–161.

15. Ks. Naugle (2002) 56–57.

field (1897–1958) näki maailmankuvan näyttämönä, jolla jokainen yksilö näkee itsensä, muut ja ”puhuu vuorosanansa”. Ihminen organisoii ja strukturoi kaiken olevan maailmankuvansa avulla. Clifford Geertz (s. 1923) lähestyy maailmankuvan käsitettä antropologisesta näkökulmasta. Hänelle maailmankuva on yksilön kuva (*picture*) siitä, kuinka asiat ovat todellisuudessa. Siihen kuuluvat yksilön käsitykset luonnosta, itsestä, yhteiskunnasta ja ”toisesta”.¹⁶ Kenneth Boulding (1910–93) määrittelee maailmankuvan konkreettiseksi kognitiiviseksi rungoksi, jonka yksilö voi tuoda esiin kosmologian, filosofian, etiikan, uskonnollisen rituaalin ja tieteellisten uskomustensa kautta. Tästä rungosta huolimatta suurin vaikeus maailmankuvan tutkimisessa Bouldingin mukaan on kuitenkin sen implisiittinen luonne.¹⁷

Kolmannen näkökulman maailmankuvatutkimuksen problematiikkaan tarjoaa W. T. Jones (s. 1910). Uskomus on hänen teoriansa keskus käsite. Tiivistäen Jones pitää maailmankuvaa lähinnä joukkona uskomuksia. Tavallisesti nämä uskomukset pystytään selvittämään analysoimalla merkityksiä, jotka ovat useimmiten piilevinä persoonan käyttäytymisessä. Kaikessa toiminnassa on piilomerkityksiä, jotka paljastuvat vain tarkalla havainnoinnilla. Jones haluaa kiinnittää huomiota siihen, että maailmankuvaan sisältyvät kaikki inhimilliset kokemukset, joilla on oma rooli inhimillisen kokemuksen selittämisessä. Maailmankuva on ikään kuin joukko erilaisia tekijöitä yksilön uskomuskentässä.¹⁸

Neljäs antropologisesta tutkimusperinteestä tuleva määritelmä on Michael Kearneyn tutkimuksiin pohjaava. Hänen mukaansa maailmankuvatutkimuksen tehtävänä tulisi olla vaikeasti havaittavien käsitysten paljastaminen todellisuuden luonteesta. Näiden käsitysten ymmärtämiseksi tarvitaan kognitiivisia kategorioita, joista maailmankuvan eri ulottuvuudet rakentuvat. Näitä ovat muun muassa minä, toinen, suhde, luokittelu, tila, aika ja kausaalisuus.¹⁹ Maailmankuva itsessään Kearneyn mukaan rakentuu piileviin oletuksiin, arvoihin, ihmisluontoon, luontoon, yliluonnolliseen, py-

hään, maalliseen, uskomuksiin, uskonnollisiin asenteisiin, persoonien välisiin suhteisiin ja maantieteelliseen ympäristöön.²⁰ Yksinkertaistaen yksilön maailmankuva koostuu tavasta miten hän ajattelee itsestään, luonnosta, tilasta ja ajasta. Yksilön lisäksi maailmankuva on mahdollista määrittää myös ryhmille. Tästä näkökulmasta maailmankuva rakentuu joukosta käsityksiä ja oletuksia maailmasta.²¹ Folkloristiikan alalla maailmankuva on viimeaikaisessa kansainvälisessä keskustelussa nähty yksilökeskeisestä näkökulmasta. Esimerkiksi Linda Déghin (s. 1920) mukaan maailmankuva on todellisuuden kokonaistulkinta, joka pohjautuu yksilön kokemuksiin ja havaintoihin.²²

Maailmankuva uskontotieteessä ja psykologiassa

Uskontotieteessä maailmankuvatutkimuksella on ollut merkittävä sija. Protestanttisella, katolisella ja ortodoksisella kirkolla on ollut omanlaisensa tulkintansa kristillisen maailmankuvan muotoutumisesta ja käsitteellistämistä jo 1800-luvulta lähtien.²³ Uskontotieteilijöiden keskuudessa maailmankuvaa on määritelty myös filosofista lähtökohdista. Siinä maailmankuva jäsentyy metafyyssiseen, epistemologiseen ja eettiseen ulottuvuuteen ja on tiukasti sidottu yksilön uskomusmaailmaan.²⁴ Uskonnollisessa kontekstissa maailmankuva voidaan nähdä myös kokonaisselityksenä maailman-

16. Clifford Geertz (1973) 'Ethos, World view, and the Analysis of Sacred Symbols', teoksessa Clifford Geertz (1973) *Interpretation of Cultures. Selected Essays*, New York: Basic Books, 127.

17. Kenneth Boulding (1956) *The Image: Knowledge in Life and Society*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 143.

18. W. T. Jones (1972) 'World Views: Their Nature and Their Function', *Current Anthropology*, vol. 13, no. 1, 79–81.

19. Kearney (1984) 1,10,41–42.

20. Katso Kearney (1975) 247–270.

21. Kearney (1984) 1,10,41–42.

22. Linda Dégh (1994) 'The Approach to Worldview in Folk Narrative Study', *Western Folklore* 53, 246.

23. Ks. Naugle (2002) 4–45.

24. Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger (1998) *Reason & Religious Belief. An Introduction to the Philosophy of Religion*, New York: Oxford University Press, 48, 55.

Ranskan tiedeakatemian sihteeri Bernard le Bovier de Fontenelle mietiskelee maailmojen moninaisuutta. Värikaiverrus J. F. J. Swebachin mukaan 1700-luvulta. Suomen Kuvapalvelu/Bridgemen Art Library.

kaikkeudesta.²⁵ Uusimmassa amerikkalaisessa keskustelussa maailmankuva on kytkeyty yhä tiiviimmin kristinuskon oppeihin. Siinä ihmisen tietoisuuden keskuksiksi ja samalla maailmankuvan määrittäjäksi on nostettu raamatullinen ”sydän”. Maailmankuva on symbolien ketju, joka määrittelee elämän tarkoitusta.²⁶

Psykologian tutkimusperinteessä maailmankuva on nähty enemmän prosessin lopputuloksena, jossa yksilö järjestää ja antaa merkityksiä kokemuksilleen ja käsityksilleen koko elinkaarensa ajan. Siinä maailmankuva on selvimmillään konstruktio. Psykologiassa maailmankuva-käsitettä on käytetty hieman erilaisessa merkityksessä aiempiin määritelmiin verrattuna. Puhutaan

niin sanotuista mentaalisisistä kuvista luonnosta, yhteiskunnasta, muista ihmisistä, tavoista ja itsestä, jotka muodostavat yhdessä yksilön maailmankuvan. Tässä yhteydessä maailmankuva nähdään olennaisena persoonan osana. Maailmankuvan muodostumiseen vaikuttavia tekijöitä ovat mm. kulttuuri, ryhmä, perhe, sosiaalinen asema, yhteiskunta ja tietenkin historiallinen konteksti. Keskeistä psykologiselle lähestymistavalle on muutoksen mahdollisuuden korostaminen. Ajan ja olosuhteiden muutok-

25. Carl Reinhold Bräkenhielm (1992) *Människan i världen. Om filosofi, teologi och etik i våra världsbilder*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 14.

26. Naugle (2002) 270–271, 296.

sen myötä maailmankuvakin on jatkuvassa muutostilassa.²⁷

Suomalaisessa tutkimusperinteessä maailmankuvan käsitteen ulottuvuuksia on käsitelty suhteellisen vähän. Jo aiemmin mainitsemani Juha Manninen on muutamalla lyhyellä artikkelillaan aihetta sivunnut 1970- ja 1980-luvulla lähinnä historiantutkimuksen näkökulmasta. Manninen on pohtinut mitä maailmankuvan tutkiminen tosiasiaassa pitää sisällään. Mihin asiakokonaisuuksiin maailmankuvatutkijan on kiinnitettävä huomiota? Mitä maailmankuvatutkimus voi oikein tutkia? Manninen listaa useita seikkoja: ajattelutavan, uskomukset, ennakkoluulot, metodologiset odotukset, suhde tieteeseen, käsitykset ihmisestä ja luonnosta, suhde historiaan ja yliluonnolliseen, metafysiisiin oletuksiin, tyyliihin ja ilmiöihin. Historian ohella myös kulttuuriantropologian, psykologian ja uskontotieteen alalla on harjoitettu maailmankuvatutkimusta ja maailmankuvan käsitteellistämistä.²⁸

Ideologia vai maailmankuva?

Arkikielessä maailmankuvaa ja ideologiaa käytetään toistensa synonyymeina, vaikka tarkemmassa tarkastelussa käsitteiden käytössä ja määrittelyissä on selviä eroavaisuuksia. Edellinen on enemmän orientoitunut yksilöön kun taas jälkimmäinen on sidoksissa ryhmään. Tämä ei millään tavalla estä käsitteiden keskinäistä vuoropuhelua, sillä molempien, sekä maailmankuvan että ideologian empiirinen tutkimus ovat metodologialtaan samankaltaisia ja toisiin limityneitä. Juha Mannisen mukaan ideologiat rakentuvat viime kädessä yksilöllisten maailmankuvien pohjalta.²⁹

Wilhelm Diltheyltä vaikutteita saanut sosiologi Karl Mannheimkin näkee ideologian kiinnittyvän sosiaalisiin ryhmiin. Mannheim määrittelee ideologian sosiaalisen ryhmän ajattelutapana kun taas maailmankuva on enemmän mielipiteiden systeemi ja elämäntapa. Käsitteenä maailmankuva on huomattavasti laajempi kuin ideologia, sillä yksilötasolla ideologian voidaan katsoa olevan osa sitä. Ideologia ja maailmankuva muokkaavat ja ohjaavat yksilön kokemusmaailmaa. Ideologia on enemmän johdonmukai-

nen symbolien muodostama systeemi, joka toimii tiettyssä historiallisessa kontekstissa tiettyjen kollektiivisten tavoitteiden saavuttamiseksi tai entisen säilyttämiseksi.³⁰ Tässä valossa nähtynä ideologia on enemmän aktiivinen sosiaalinen voima verrattuna staatitsemppaan maailmankuvan käsitteeseen. Tämä ei kuitenkaan muuta sitä perusasetelmaa, että maailmankuva on ideologiaa laajempi, tosin vaikeammin määriteltävissä. Jokaisella yksilöllä on maailmankuva, mutta ei välttämättä ideologiaa.³¹

Maailmankuvalla ja identiteetillä on paljon yhtäläisyyksiä. Molemmat ovat alttiita muutoksille ja uusille vaikutteille. Yksilöllä voi olla monta maailmankuvaa ja identiteettiä elämänsä eri vaiheissa. Myös molempien rekonstruktiossa on samantyyppisiä ongelmia. Tutkijan on yritettävä päästä tutkimus-

27. Jari Erik Nurmi (1997) 'Maailmankuvan vaikutus oman elämän muotoutumiseen', teoksessa Jan Rydman (toim.) *Maailmankuvaa etsimässä*, Helsinki: Werner Södersröm, 58, 60–61. D.R. Babbage & K.R. Ronan (2000) 'Philosophical worldview and the personality factors in traditional and social scientists: studying the world in our own image', *Personality and Individual Differences*, vol. 28, no. 2, 405–420. Psykoanalyttikojen parissa maailmankuvan käsitettä on analysoitu laajalti mm. Sigmund Freudin ja Carl Jungin tuotannossa.

28. Ks. esim. Manninen (1977). Juha Manninen (1989) 'Tieteet ja maailmankuva', teoksessa Juha Manninen et al (toim.) *Maailmankuva kulttuurin kokonaisuudessa*, Oulu: Pohjoinen. Juha Pentikäinen (1978) *Oral Repertoire and World View. An Anthropological Study of Marina Takalo's Life History*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1978. Kaisa Puhakka (1977) 'Maailmankuvien tutkimuksesta ja rakentamisesta'. Teoksessa Matti Kuusi et al. (toim.) *Maailmankuvan muutos tutkimuskobteena*, Helsinki: Otava. Georg Henrik von Wright (1997) 'Maailmankuvan käsitteestä', Maijaliisa Rauste-von Wright (1997) 'Oppiminen ja maailmankuva', Esko Keskinen (1997) 'Maailmankuvan rakennusaineet: kokemukset ja kulttuuri', Jari-Erik Nurmi (1997) 'Maailmankuvan vaikutus oman elämän muotoutumiseen', teoksessa Jan Rydman (toim.) *Maailmankuvaa etsimässä*, Helsinki: Werner Söderström.

29. Juha Manninen (1977) 'Maailmankuvat maailman ja sen muutoksen heijastajina', teoksessa Matti Kuusi et al. (toim.) *Maailmankuvan muutos tutkimuskobteena*, Helsinki: Otava, 23–24, 43.

30. Karl Mannheim (1936) *Ideology and Utopia*, 57–59. Elizabeth E. Hoyt (1961) 'Integration of Culture: A Review of Concepts', *Current Anthropology*, vol. 2, no.5, 412. Ks. myös Arne Naess (1964) 'Reflections About Total Views', *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 25, no.1, 28.

31. David Apter (1964) *Ideology and Discontent*, New York: The Free Press, 16–17. Bräkenhielm (1992) 14.

kohteen ajatteluun sisään tulkitsemalla ja vertailemalla jälkeen jääneitä historiallisia jälkiä.³²

Amerikkalaista 1700-luvun maailmankuvaa tutkimassa

Maailmankuvatutkimuksen peruslähtökohta on, että ennen tulkintaa on tiedostettava tutkijan ja tutkimuskohteen välinen suhde. Sekä ajallisesti että paikallisesti vieraan ilmiön tutkimuksessa on tärkeää tiedostaa tutkijan omien lähtökohtien, arvomaailman ja omaksutun käsitteistön vaikutus tutkimusprosessille ja sen jäsentymiselle. Maailmankuvatutkimuksessa presentismin ja anakronismin vaara onkin ilmeinen.

Omassa 1700-luvun aatehistoriallisessa tutkimuksessani olen pyrkinyt rekonstruoidaan amerikkalaisen suurkauppiaan ja valtiomiehen Robert Morrisin (1733–1806) maailmankuvaa. Tutkimusasetelman kehittäessä olen pyrkinyt ottamaan huomioon maailmankuvatutkimuksen metodologisen ja teoreettisen keskustelun ja käyttää sitä soveltuvien osien. Tavoitteena on päästä syvemmälle henkilön ajatteluun, mielipiteisiin ja tapaan hahmottaa maailmaa, ei vain pelkästään kuvailla hänen elinkaartaan perinteisen biografian kaanonin mukailten. Keskeisimpänä tutkimusongelmana on selvittää Morrisin maailmankuvansa koostumus, mahdolliset muutokset ja sen muodostumiseen vaikuttaneet tekijät. Täten on mahdollista henkilön maailmankuvan kautta päästä selville tuon ajan käytännöistä ja ajattelutavoista yleisemmälläkin tasolla.

Yksilön maailmankuvaa tutkittaessa avainasemassa ovat historiallisen kontekstin, tai paremminkin kontekstien, huomioon ottaminen ja käytettävissä olevat lähteet. Maailmankuvahan on käsitteenä hyvin kulttuuri- ja aikasidonnainen. Tutkijan on siksi koko ajan huomioitava sosiaalinen, taloudellinen, poliittinen, aatteellinen, teknologinen, demografinen, kulttuurinen ja maantieteellinen konteksti. Michael Kearneyn mukaan historialliset voimat muovaavat maailmankuvaa, joka sen jälkeen muuttuu lopulta itsekin historialliseksi voimaksi. Esimerkiksi yhteiskunta erilaisine instituutioineen, tapoineen ja rooleineen on osa sitä

miljöötä, joka vaikuttaa yksilön maailmankuvaan.³³

Verrattaessa Robert Morrisia muihin valtiomiesajan amerikkalaiseen valtiomiehiin ongelmaksi muodostuu lähdemateriaalin tietty tendenssimäisyys. Vaikka saatavilla onkin varsin kattavasti sekä virallista että yksityistä kirjeenvaihtoa ja päiväkirjoja, niissä on erittäin harvoin maailmankatsomuksellisia tai ideologisia pohdintoja. Poliittisia pamfletteja tai filosofisia perusteluja hän ei juuri harjoittanut. Morrisilla oli vain vähän formaalista koulutusta ja hän muutenkin oli käytännöllisesti suuntautunut.

Edellä mainitut seikat eivät millään muotoa tee tutkimuskohteesta vähämerkityksisempää. Pikemminkin päinvastoin: maailmankuvan yleistettävyyden kannalta vähemmän tunnetun henkilön maailmankuva voi olla todellisuudessa hedelmällisempi tutkimuskohde. Tässä näkyy passiivisen maailmankuva -termin käytön etu aktiivista ideologia-termiä vastaan; jokaisella ihmisellä on aina maailmankuva, mutta ei välttämättä ideologiaa. Maailmankuvatutkimuksessa mikään historiallinen lähde ei ole merkityksetön. Jopa käyttämäni Morrisin maalauttamat muotokuvat, rakennuttamat talot ja omistamat esineet olivat mielenkiintoisia ja informatiivisia lähteitä määriteltäessä yksilön maailmankuvaa.³⁴

32. Greg Denning (1997) 'Introduction', teoksessa Ronald Hoffman et al (toim.) *Search of a Metaphor. Through a Glass Darkly. Reflections on Personal Identity in Early America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1–6. Stuart Hall (1997) 'Old and New Identities', teoksessa Anthony D. King (toim.) *Culture, Globalization and the World-System*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 47. Ulrich Baltzer (1999) 'Weltanschauungen. Kann jeder eine haben?', teoksessa Johannes Rohbeck (toim.) *Philosophie und Weltanschauung*, Dresden: Thelem, Univ.-Verl., 25.

33 Michael Kearney (1984) *World View*, Novato: Chandler & Sharp, 4–5, 23, 114. Kaj Björkqvist & Nils G. Holm (1996) 'Parental Influence on Religiosity', teoksessa *World Views in Modern Society. Religionvetenskapliga skrifter no. 29*, Åbo Akademi University: Jakobstad, 80–81. Richard Vetterli & Gary Bryner (1996) *In Search of the Republic. Public Virtue and the Roots of American Government*, Lanham: Rowman & Littlefield, 135. Jack P. Greene (1992) (toim.) *Imperatives, Behaviors, and Identities. Essays in Early American Cultural History*, Charlottesville: University Press of Virginia, 15.

34. Yhdistämällä historiallisen arkeologian, sosiaalhistorian ja antropologian metodeja esim. Lorinda B. R.

Laajasti määriteltynä tutkimukseni jakaantuu neljään pääosiin: valtiolliseen, taloudelliseen, eettiseen ja persoonalliseen maailmankuvaan. Näitä lähestyn mm. Morrisin ajattelun, elämäntapojen ja kulutustottumusten kautta, pieniä osatekijöitä yhdistellen ja analysoiden historiallinen konteksti taustalla. Metodi osoittautui mielenkiintoiseksi ja toimivaksi henkilöhistoriallisesti orientoituneessa tutkimuksessa. Tuloksena oli, ei niinkään perinteinen biografia vaan, tiettyihin osa-alueisiin keskittynyt ”sosiaali-atehistoriallinen” esitys, jonka avulla voi ajan käytäntöjä ja ajatusmalleja ymmärtää paremmin yleisemmässäkin mittakaavassa. Maailmankuvatutkimuksen onnistumisen yhtenä perusedellytyksenä kuitenkin on vankka teoreettinen tietämys tutkimuksen traditiosta, jopa käsitteen ”esihistoriasta”.

Metodisesti maailmankuvan koostaminen sirpaleisesta lähdeaineistosta on aikaa vievä prosessi ja vaatii silloin tällöin rohkeita tulkintoja pienistä sivulauseista tai jopa yksittäisistä sanoistakin. Tutkijan kannalta palkitsevimpia hetkiä ovat sellaiset, jolloin aluksi vähämerkitykselliseltä näyttävästä detaljista on ollut merkittävästi hyötyä piilevien premissien esiin tuomisessa. Poikkitieteellinen lähestymistapa on jo metodologisten kysymysten takia välttämättömyys. Vaikka maailmankuva käsitteenä on monimerkityksinen, sen käyttökelpoisuutta mm. erilaisten ajattelutapojen ja arvojen tutkimuksessa on vaikea kiistää. Amerikkalaisen tutkijan Walter Ongin mukaan maailmankuva terminä ja käsitteenä on hyödyllinen, mutta silloin tällöin harhaan johtava.³⁵ Tämänkin vuoksi historiantutkijan on sovellettava ja valittava eri tieteenalojen menetelmistä nimenomaan omaan tutkimukseen soveltuvat maailmankuvan määrittelyt. Kollektiivisen maailmankuvatutkimuksen metodit eivät ole suoraan sovellettavissa yksilöllisen maailmankuvan tarkasteluun.

Maailmankuva on hankala käsite eikä yksiselitteistä määritelmää ole löydettävissä. Käsitteen monisäikeisyys ja joustavuus on katsottava kuitenkin enemmän eduksi kuin haitaksi. Tutkija voi käyttää harkintaa mitkä määrittelyt ovat relevantteja omassa tutkimuksessa. Maailmankuvatutkimuksella on

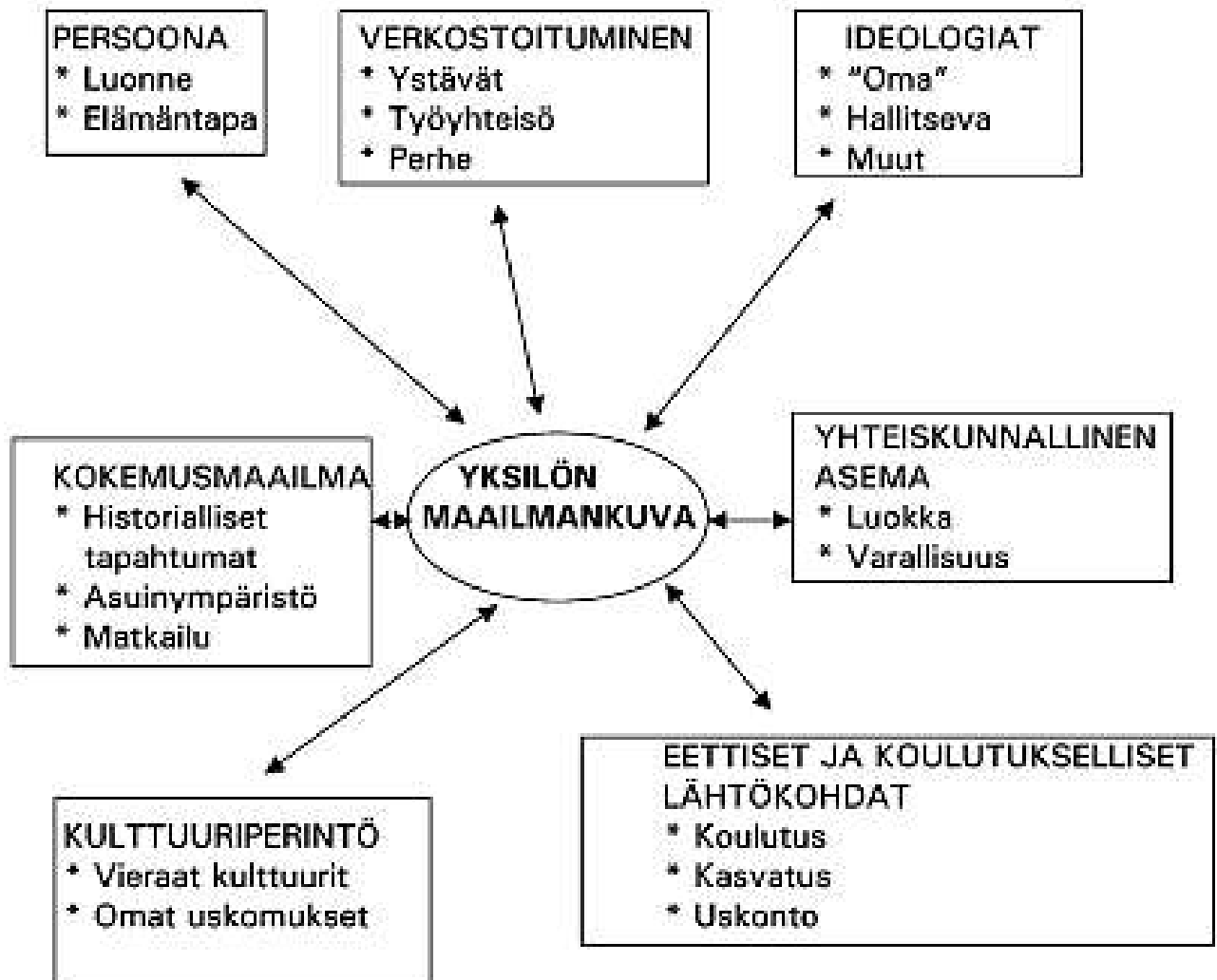
paljon tarjottavaa historiantutkimukselle nimenomaan metodologisesta näkökulmasta. Poikkitieteelliset määrittelyt voivat avata tuoreita näkökulmia perinteisesti tutkittuihin aihepiireihin. Keskeistä on kuitenkin määrittellä tapauskohtaisesti mitä maailmankuvalla nimenomaisessa tutkimuksessa tarkoitetaan. Määrittelyn viime kädessä ratkaisee tutkimusongelma.

Yksilön maailmankuvan muodostuminen, muuttuminen ja säilyminen on monimutkainen prosessi ja siihen vaikuttavat monet tekijät. Mitä kauemmaksi ajallisesti ja kulttuurisesti tutkimuskohteen valinnassa mennään, sitä hankalammaksi maailmankuvan rekonstruoiminen muodostuu. Esimerkiksi antropologi, joka tutkii muinaisia kelttiläisiä ihmisiä ja heidän maailmankuvaansa pohjaa analyysinsä erilaisiin lähteisiin kuin uusimman ajan historiantutkija yrittäessään valottaa vaikka norjalaisten satanistien maailmankuvaa 1990-luvun alussa. Toisaalta materiaalin runsauskin voi vaikeuttaa tutkimustyötä. Silti tutkija on saman perusongelman edessä; kuinka rakentaa erilaisen evidenssin avulla validi ja uskottava tulkinta. Maailmankuvahan ei ole mistään aineistosta suoraan poimittavissa. Jos puhutaan henkilöhistoriallisesta näkökulmasta, maailmankuvan rekonstruoiminen on palapelin kokoamista hyvin moninaisesta ja sirpaleisesta lähdemateriaalista. Niiden antaman informaation yhdistäminen ja tulkinta ymmärrettävään muotoon vaatii luovaa ongelmanratkaisukykyä. Yksilön maailmankuvaa muokkaavien ideologioiden, kulttuuristen lähtökohtien ja ympäröivän kokemusmaailman huomioiminen (*ks. oheinen kuvio*) henkilön kirjallisen ja aineellisen jäämistön pohjalta vaatii laajaa perehtyneisyyttä aikakautta käsittelevään tutkimukseen, mutta myös maailmankuvatutkimuksen metodologiaan.

Goodwin on saavuttanut hyviä tuloksia mm. kauppiaseliitin elintavoista ja maailmankuvasta 1600- ja 1700-luvun Pohjois-Amerikassa. Ks. Lorinda B. R. Goodwin (2002) *An Archaeology of Manners. The Polite World of the Merchant Elite of Colonial Massachusetts*, New York: Kluwer Academic Publishers.

35. Walter Ong (1969) 'World as a View and World as Event', *American Anthropologist* 71, 634.

Maailmankuvan muodostuminen

Maailmankuvan muotoutumisprosessissa on kaksi puolta: ulkoiset vaikuttimet ja omat valinnat. Lapsuudessa ulkoiset tekijät kuten kasvatus ja ympäröivä yhteisö arvoineen luovat tietyt reunaehdot maailmankuvan rakentumiselle. Myöhemmin omien tekojen ja valintojen merkitys kasvaa. Maailmankuvan rakentuminen muuttuu passiivisesta aktiiviseksi, mutta missään vaiheessa yksilö

ei pysty täysin irrottautumaan ajan ja paikan konventioista. Maailmankuva muuttuu, sopeutuu, säilyy ja järkkyy, mutta se on aina taustalla vaikuttamassa yksilön tehdessä mitä tahansa arkisiakin ratkaisuja. Historiallisen maailmankuvatutkimuksen yksi mielenkiintoisimmista piirteistä on se, että maailmankuva on samalla tutkimuskohteena ja välineenä tutkimustulosten saavuttamiseen. ■